

Тетяна Вавринюк

ORCID 0000-0002-6247-3968

кандидат філологічних наук, доцент

Криворізький державний педагогічний університет

ЕКСПРЕСИВНІСТЬ МОВИ ІВАНА ОГІЄНКА (на матеріалі праці «Українська церква за Богдана Хмельницького. 1647-1657»)

У статті порушено проблему експресивності мови праці Івана Огієнка «Українська церква за Богдана Хмельницького. 1647-1657». Зосереджено увагу на тому, що використання автором експресивних засобів надає тексту ознак науково-популярного підстилю. Визначено роль оцінної лексики з позитивною і негативною семантикою як експресивного засобу, який опосередковано, але чітко представляє авторське ставлення до зображуваного. Експресивність мови досліджуваного тексту посилюють розгорнуті метафори, які є не надто частотними, але досить виразними.

Проаналізовано засоби експресивного синтаксису: риторичні питання, питально-відповідні комплекси, окличні речення. Ампліфікація питальних речень посилює експресивність науково-популярного тексту, емоційно впливає на читача. Відзначено, що окличні речення не лише передають емоції автора, а є і засобом експресивності.

Обґрунтовано думку, що експресивні засоби не лише відзначаються підсиленою виразністю, а й мають впливові якості.

Ключові слова: експресивність, оцінна лексика, риторичні питання, питально-відповідні комплекси, окличні речення, конструкції з прямою мовою, цитати.

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими і практичними завданнями. Дослідження засобів експресивності в певному ідіостилі дозволяє виявити нові виражальні можливості тих чи тих мовних одиниць, а відповідно через них розкрити впливовий потенціал тексту. Немає сумніву, що такий потенціал закладений у фундаментальній праці Івана Огієнка «Українська церква за Богдана Хмельницького. 1647-1657», адже автори завжди важливо не лише донести до читача історичні факти, а й вплинути на світогляд, переконати в національній самобутності української церкви. Йдеться не лише про історію української церкви, а про історію України. У передмові автор зазначає: «Історія Української Православної Церкви має виразно інший характер, як така ж історія Церков інших народів, – наша історія народу й історія нашої Православної Церкви здавна зіллялися в одне нерозірвальне ціле. І при всіх історичних подіях народу, і великих і малих, наша Православна Церква завжди активно виступала разом з ним. Тому наша Церква в повному розумінні цього слова народня» [1, с.5]. Особливої актуальності праця «Українська церква за Богдана Хмельницького. 1647-1657» набула в наш час, коли українському народові знову доводиться боронити свою незалежність і відстоювати церкву, незважаючи на отриманий Православною церквою України Томос про автокефалію.

Безумовно, аналізована розвідка І. Огієнка, як і більшість його праць, адресована не лише науковцям чи релігійним діячам – вона доступна для сприйняття широкою аудиторією. Така доступність забезпечується популярним викладом матеріалу, використанням експресивних засобів. «Експресивність

(від лат. expression – вираження) – сукупність семантико-стилістичних ознак одиниці мови, які забезпечують її здатність виступати в комунікативному акті як засіб суб'єктивного вираження ставлення мовця до змісту чи адресата мовлення [3, с.591]. За В. Чабаненком, «експресія – це <...> те, що породжується емоційністю, образністю, характерністю; експресія це не виразність, а інтенсифікація підкреслення виразності, це збільшення вражаючої (діючої) сили вислову, надання йому особливої психологічно мотивованої піднесеності...» [6, с.7]. Як відомо, експресивність притаманна художньому чи публіцистичному стилю, однак вона «проникає» і в науково-популярний підстиль наукового стилю як важливий засіб впливу на читача. Вважаємо актуальним дослідження засобів експресивності в зазначеному тексті.

Аналіз останніх досліджень та публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми і на які спирається автор. Багатогранність і колосальність творчого доробку Івана Огієнка привертає увагу дослідників різних наукових галузей: релігієзнавства (З. Тіменик, В. Агаманчук, О. Богомолець, С. Сторожук, І. Заїнчківська), педагогіки та дидактики (І. Кучинська, В. Мацько, М. Левківський, А. Марушкевич, О. Гривнак), культурології (Л. Сорочук, І. Головай, І. Нагорна, В. Качкан, Р. Кирчів, О. Кучерук), літературознавства (Є. Сохацька, М. Жулинський, М. Тимошик, О. Будзей, Л. Гайдай, В. Агаманчук), лінгвістики (Ф. Бацевич, Л. Полюга, А. Кононенко, Й. Дзєндзелівський, В. Калашник, Т. Олешук, А. Мойсієнко). Популяризатором й активним дослідником творів І. Огієнка став М. Тимошик, перу якого належить багато праць, присвячених науковій, публіцистичній, редакторській і видавничій діяльності митрополита [5, с.7].

Оскільки І. Огієнко дуже велику увагу приділяв мовознавчим проблемам, то природно, що його твори були предметом посиленої уваги лінгвістів, однак експресивність мови його творів не вивчалась комплексно. Зокрема, відомо наукова розвідка Л. Михно [4], присвячена експресії синтаксичних структур на матеріалі творів І. Огієнка. Отже, вважаємо, що на часі системне дослідження засобів вираження експресії на всіх мовних рівнях на матеріалі праці «Українська церква за Богдана Хмельницького. 1647-1657».

Мета статті: виявити засоби експресивності (лексичного та синтаксичного рівнів) у праці І. Огієнка «Українська церква за Богдана Хмельницького. 1647-1657».

Виклад основного матеріалу. Висвітлюючи ту чи ту наукову проблему, автор висловлює своє суб'єктивне ставлення до її вирішення і прагне схилити до своїх поглядів потенційного читача чи навіть опонента. Отже, експресивність наукового стилю створюють мовні засоби, які виразно передають зміст повідомлення і ставлення автора до нього, здійснюючи при цьому вплив на інтелектуальну й емоційну сферу адресата.

Іван Огієнко у праці «Українська церква за Богдана Хмельницького. 1647-1657» аналізуючи історичну епоху, крізь серце пропускає трагізм зображуваного і чітко висловлює до нього своє ставлення за допомогою оцінної лексики. Наприклад:

З часом Україна попала під католицьку Литву та Польщу, і вони зараз же почали душити Православну Віру українського народу. Нещаслива т. зв. церковна унія з Римом 1596-го року довела Українську Церкву до розпуки: Польща цією протинародною унією вирішила вбити Україну-Русь, як окремих народ [1, с.136];

Своєю необдуманною й поверховою церковною політикою Богдан відірвався від витогу церковного проводу України, і робив усе на власну руку [1, с.175].

Експресивності висловленням надають виділені лексеми з інгерентним негативним значенням, яке закладене в семантичному ядрі слова.

Нейтральна лексика в певному контексті може набувати позитивної оцінної семантики. При цьому, метафоризуючись, реалізується одне зі значень багатозначного слова:

Помер Могила передчасно, не закінчивши розпочатої великої церковної праці [1, с.133];

Працював Митрополит Петро Могила надзвичайно широко, і високо поставив Українську Церкву [1, с.133].

Експресивністю в досліджуваному тексті відзначаються також прислівники, які беруть участь у предметно-образній конкретизації описів у поєднанні з іншими частинами мови. Наприклад:

Ця гаряча промова Священника згуртувала селян, надала їм сили й відваги, вкінці вони розбили весь військовий відділ Корецького, що соромно втікав від безборонного селянства [1, с.20];

Коли переможний Хмельницький проїздив Українською Землею, скрізь православне Духовенство радісно стрічало його, звичайно в святковому церковному облаченні, й радісно били дзвони гетьману на славу. Коли 24 грудня 1648 р. Хмельницький врочисто в'їхав до Києва, на зустріч йому висипало все місто, радісно дзвонили всі дзвони, а в стінах Св. Софії поважно зустрів його й повітав сам Митрополит Сильвестер Косів зо всім своїм Духовенством, і всі соборно відправили вдячного Молебія [1, с.20];

Року 1480-го та 1482-го великі татарські орди напали на Україну, і страшно її поруїнували [1, с.116].

Виділені прислівники *радісно, врочисто, поважно, соборно* відприкметникового походження, тому зберігають експресивний потенціал прикметника, його властивості епітета. Свої стилістичні функції прислівники виявляють насамперед у тому, що при дієсловах посилюють вираження певної дії, образно означають її, а отже, є експресивними засобами вираження авторської оцінки.

Експресивним потенціалом відзначаються використані І. Огієнком метафори, хоч за традиційною стилістикою метафоричність і взагалі будь-яка образність є неприйнятною для наукового стилю. Однак, з погляду когнітивної лінгвістики, метафори закладені в природі людського мислення, це концепти, через які людина сприймає світ [2, с.116].

Метафори в досліджуваному тексті не відзначаються частотністю функціонування, але є потужними експресивними засобами відображення емоційного стану автора, його світогляду:

Нарешті появився Богдан Хмельницький, – і запалала вся Україна, а з нею й Польща, і кров потекла сторіками [1, с.58];

Релігійна рана на православному тілі в українців в Польщі ніколи не зажила, хоч часом з поверхні ніби й затягалася [1, с.58];

Він не передбачував, що одне ядро в будучності заміниться на друге... [1, с.111];

І так тоді думала вся Україна, – це унія змусила український народ піти під Москву, а з ним мусіла йти і Церква... [1, с.177].

Деякі образні вислови І. Огієнка відзначаються таким глибинним, комунікативно викинтним змістом, що набувають афористичності, як-от:

Але життя показало, що Хмельницький в цьому основно помилився: не можна ж єднати народ, не єднаючи й Церкви [1, с.111];

Київ – серце України: хто володіє ним, той володіє Україною [1, с.139];

Хмельницький, своїм звичаєм, робив основну помилку: замість того, щоб послати на Варшаву збройні відділи, як голосно вимагало від нього військо, і **говорити з королем та його сеймом гарматами**, він послав тільки посольства й листи, в яких завжди «покірливо просив»... Результат був сподіваний: поляки нічого не виконали: унії не знищили, а Православ'я переслідували [1, с.108].

Уболовіваючи за долю української церкви і за долю українців, І. Огієнко намагався через уроки історії донести українцям, що поняття «церква», «народ», «мова» невіддільні, бо саме вони забезпечують життя нації. Але, на жаль, і сьогодні «своя історія перестає бути учителькою українців» [1, с.61].

Експресивність досліджуваного тексту досягається на рівні висловлювання – речення. Серед синтаксичних експресивних засобів мови І. Огієнка виділяємо питально-відповідні комплекси, які за структурою нагадують питально-відповідний діалог: питальне речення репрезентує проблему, а наступне (чи наступні) – відповідь на нього:

Чи можна ще ясніше подати перші причини, які довели Україну до повстання? У н і я була цьому перша причина [1, с.65];

І що було робити, куди було податись? На рідній землі українцеві не було життя перед поляками та уніятами. І люди стали втікати в Московію, і ця дорога ставала все ширшою та звичайнішою [1, с.123];

Чим пояснити оце тяжнення українського Духовенства до Москви? Причин цьому багато, вкажемо хоч головніші [1, с.162];

Хто ж таки винен за втрату волі нашою Церквою? У нас звичайно складають цю вину тільки на Патріярха Царгородського, але це повне непорозуміння, – він винен найменше: Церкву передали Москві самі українці, а найперше – Богдан Хмельницький [1, с.174].

Питально-відповідні комплекси є імітацією діалогу автора з читачем: ставлячи питання, автор створює психологічну паузу, яка спонукає читача замислитися, а можливо, долучитися до пошуку відповіді. Спрямованість на адресата – неодмінна властивість наукового тексту, яка виявляється на основі принципів діалогу.

Експресивність науково-популярного тексту посилюється, якщо декілька питань у тексті об'єднуються в структурно-сміслову єдність, внаслідок чого створюється особлива стилістична фігура – ампліфікація.

При вивченні Хмельниччини завжди на перше місце ставиться питання: які саме причини довели до такого небувалого повстання України проти Польщі, в границі якої вона входила? Що саме могло так глибоко захопити Україну, що повстав справді в е с ь український народ? Чим саме можна було підняти на одчайдушне повстання в с ю Україну? Питання це дуже важливе, бо під кутом його легше розуміти всю цю велику добу, всю Хмельниччину, легше зрозуміти, чому вона довела до Переяславської Ради 1654-го року [1, с.53];

А коли була віддана в с я Україна, яким же способом могла вдержатися вільною Українська Церква? Хіба Церкву можна відірвати від народу? [1, с.174].

Ампліфікація питальних речень сприяє вираженню думки, створює емоційно інтонований тематичний комплекс вислову, породжує певний тон мовлення, завдяки чому допомагає емоційно вплинути на читача, спонукати перейнятися порушеними проблемами. Тобто за допомогою діалогізованих питально-відповідних комплексів реалізується комунікативна орієнтація автора на управління увагою читача. Зміна шрифту допомагає поставити логічний наголос на виділеному слові, надати йому особливої ваги. Так за допомогою графічних засобів передається авторська інтенція.

Активно використовує І. Огієнко окличні речення, експресивно-емоційний потенціал яких визначений їхньою синтаксичною природою. Ці структури створюють емоційну напругу висловлення, заражаючи відповідними емоціями читача, актуалізують його увагу. Наприклад:

Повстання в Галичині скрізь мало виразний релігійно-національний характер: проти католицтва, проти унії й проти поляків! [1, с.23];

*Що перед Хмельниччиною не було жодного релігійного спокою, про це Various свідчать безперервні втікання нашого козацтва на схід, на землі московські, особливо по більших невдачах на рідній землі, і Москва охоче приймала таких втікачів і допомагала їм. **Це було грізне явище!*** [1, с.70];

І коли б не Рим, не Папа, історія України пішла б зовсім іншим шляхом: Унія була б спинена, і Україна не опинилася б під Московією!... [1, с.82];

Це страшний документ, і він не єдиний, і про все це тодішня Україна знала! [1, с.83];

Це страшний крик усієї України устами Богдана Хмельницького!.. [1, с.85];

Оце дійсні причини, які довели до Переяславської трагедії 1654-го року!... [1, с.86].

Іван Огієнко висвітлює трагічні сторінки історії українського народу та української церкви, тому окличні речення передають відповідні емоції: смутку, розчарування, обурення. Окличні речення можуть підсилувати висловлену в реченні іронію, яка демонструє емоційно-оцінне ставлення автора до наданої ним інформації. Наприклад:

16 січня король видав універсала, яким повідомляв усіх, що сейм затвердив Зборівського Трактата. Затвердив, але нічого не виконав: унія так і позосталася й надалі не знищена, Митрополит не сидів у сенаті... Поляки одурили всіх! [1, с.97];

Так поляки виконували свої писемні недавні приречення, власноручно підписані королем! [1, с.107].

Отже, засоби експресивного синтаксису сприяють смисловій конденсації й логічному увиразненню думки, розставляють акценти на важливих елементах художнього тексту, увиразнюють експліцитно виражений зміст і розкривають глибинні смисли, породжують певний тон мовлення, завдяки чому допомагають емоційно вплинути на читача.

Список використаних джерел і літератури:

1. Іларіон (Огієнко І. митрополит). Українська Церква за Богдана Хмельницького. 1647-1657. Вінніпег: Українське наукове Православне Богословське товариство, 1955. 177 с.
2. Лакофф Дж. Метафори, котóryми ми живем / пер. с англ. яз. М.: Издательство ЛКИ, 2008. 256 с.
3. Лингвистический энциклопедический словарь / [главный редактор В.Н. Ярцева]. М.: Советская энциклопедия, 1990. 685 с.
4. Михно Л.П. Мовостиль Івана Огієнка: Експресія синтаксичних структур. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/loisn_2016_13_26.pdf.
5. Тимошик М.С. Голгофа Івана Огієнка. Українознавчі проблеми в державотворчій, редакторській та видавничій діяльності: монографія / передмова М.Г. Жулинського. Київ: Заповіт, 1997. 231 с.
6. Чабаненко В.А. Стилїстика експресивних засобів української мови: [монографія]. Запоріжжя: ЗДУ, 2002. 351 с.

References:

1. Ilarion (Ohiienko I. mytropolyt). *Ukrainska Tserkva za Bohdana Khmelnytskoho. 1647-1657*. Vinnipeg: Ukrainske naukove Pravoslavne Bohoslovske tovarystvo, 1955. 177 c.
2. Lakoff Dzh. *Metafory, kotorymi my zhivem / per. s angl. iaz. M.: Izdatelstvo LKI, 2008. 256 s.*
3. *Lingvisticheskii entsiklopedicheskii slovar / [glavnyi redaktor V.N. Iartseva]. M.: Sovetskaia entsiklopediia, 1990. 685 s.*
4. Mykhno L.P. *Movostyl Ivana Ohiiienka: Ekspresiiia syntaksychnykh struktur*. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Toisn_2016_13_26.pdf.
5. Tymoshyk M.S. *Holhofa Ivana Ohiiienka. Ukrainoznavchi problemy v derzhavotvorchii, redaktorskii ta vydavnychii diialnosti: monohrafiia / peredmova M.H. Zhulynskoho*. Kyiv: Zapovit, 1997. 231 s.
6. Chabanenko V.A. *Stylistyka ekspresyvnykh zasobiv ukrainskoi movy: [monohrafiia]*. Zaporizhzhia: ZDU, 2002. 351 s.

The article raises the problem of expressiveness of the language of Ivan Ohiienko's work «Ukrainian Church under Bohdan Khmelnytsky. 1647-1657». Attention is focused on the fact that the author's use of expressive means gives the text signs of popular science substyle. The role of evaluative vocabulary with positive and negative semantics as an expressive means, which indirectly but clearly represents the author's attitude to the depicted, is determined. The expressiveness of the language of the studied text is enhanced by detailed metaphors, which are not very frequent, but quite expressive.

The means of expressive syntax are analyzed: rhetorical questions, interrogative-corresponding complexes, exclamatory sentences – which promote semantic condensation and logical expression of thought. Amplification of interrogative sentences enhances the expressiveness of popular science text, thereby emotionally affecting the reader. Interrogative-answering complexes perform three functions in the text: the function of imitating dialogue, the function of problem statement and the function of definition. It is noted that exclamatory sentences not only convey the author's emotions, but are also a means of expressiveness (enhanced expressiveness).

The expressive load of constructions with direct speech and quotations is determined: the use of these structures models an imaginary dialogue-discussion or is a means of argumentation. Inclusions, as a kind of foreign language, expand the subjective plan of the text and can convey different authorial assessment.

It is noted that the expressiveness of the text is enhanced by such a graphic means as words, phrases highlighted by font. The change of font and line density of graphemes reflects the change of intonation and logical emphasis or contains the author's point of view, draws attention to the words highlighted by line density.

The opinion is substantiated that expressive means are not only marked by enhanced expressiveness, but also have influential qualities. The special purpose of expressive constructions is not only to convey to the addressee this or that information, but also to draw his attention to it.

Key words: expressiveness, evaluative vocabulary, rhetorical questions, interrogative-answering complexes, exclamatory sentences, constructions with direct speech, quotations.

Отримано: 5.11.2020 р.